

PAPER DETAILS

TITLE: Geç Antik Dönemde Arap Yarımadası'nda Epigrafi (Yazıt Yazma) Alışkanlığının Kaybolması
Üzerine Bazı Sorular

AUTHORS: Ömer ARAS

PAGES: 131-143

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1171270>

**Geç Antik Dönemde Arap Yarımadası'nda Epigrafi (Yazıt Yazma) Alışkanlığının
Kaybolması Üzerine Bazı Sorular***

The Decline of the Epigraphic Habit in Late Antique Arabia: Some Questions

Michael C. A. Macdonald

Dr., Oxford Üniversitesi, Şarkiyat Enstitüsü

Çeviren / Translated by

Ömer Aras

Arş. Gör, Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Ana Bilim Dalı
R. A., Abant İzzet Baysal University Faculty of Theology, Department of Islamic History
Bolu / Turkey
omeraras@ibu.edu.tr
orcid.org/0000-0003-3404-7862

Makale Bilgisi / Article Information

* Macdonald, Michael C.A.. "The Decline of the 'Epigraphic Habit' in Late Antique Arabia: Some Questions". *L'Arabie à la Veille de l'Islam*. edt. J. Schiettecatte et C. Robin - De Boccard. 17-27. Paris 2008.

Makale Türü: Çeviri / **Article Type:** Translated Article

Geliş Tarihi: 06 Mayıs 2020 / **Date Received:** 06 May 2020

Kabul Tarihi: 14 Haziran 2019 / **Date Accepted:** 14 June 2020

Yayın Tarihi: 30 Haziran 2020 / **Date Published:** 30 June 2020

Yayın Sezonu: Haziran 2020 / **Pub Date Season:** June 2020

Atıf: Macdonald, Michael C. A.. "Geç Antik Dönemde Arap Yarımadası'nda Epigrafi (Yazıt Yazma) Alışkanlığının Kaybolması Üzerine Bazı Sorular". çev. Ömer Aras. *Akademik Siyer Dergisi* 2 (Haziran 2020), 131-143.

Citation: Macdonald, Michael C. A.. "The Decline of the Epigraphic Habit in Late Antique Arabia: Some Questions". trans. Ömer Aras. *Journal of Academic Sirah* 2 (June 2020), 131-143.

İntihal: Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iTenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/samer> **e-mail:** akademiksiyerdergisi@ksu.edu.tr

Copyright © Published by KSÜ Siyer-i Nebi Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi

KSU Sirah Researches Application and Research Center

Kahramanmaraş 46100 Turkey

Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Öz

MÖ birinci binyılda ve MS ilk üç yüzyılda Batı Arabistan'da çok fazla sayıda anıtsal yazıt ve grafiti kazınmıştır/yazılmıştır. Ancak geç antik dönemde epigrafi (yazıt yazma) alışkanlığı Arabistan'ın bütün bölgelerinde neredeyse unutulmaya yüz tutmuştur. Bu çalışma söz konusu durumun muhtemel anlamlarının neler olabileceğini irdelemektedir. Ayrıca yarımada'nın çeşitli bölgelerinde okuryazarlık seviyeleri hakkında nelerin keşfedilebileceği ve tamamen konuşma dili ve yazı dili olarak devam ettiği görülen diller arasındaki ilişki konusuna eğilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Siyer, Antik Arabistan, Yazıtlar, Arap Yazısı, Kuzey Arabistan.

Abstract

In the first millennium BC and the first three centuries AD vast numbers of monumental inscriptions and graffiti were carved in western Arabia. However, in late antiquity, what has been called the 'epigraphic habit' appears to have declined sharply in all parts of the Peninsula. This paper examines some of the possible implications of this decline. It also looks at what can be discovered about the levels of literacy in different parts of the Peninsula during this period, and the relationships between languages which appear to have remained purely spoken and those which were written.

Keywords: Sirah, Ancient Arabia, Inscriptions, Arabic Script, North Arabia.

Akademik çalışmalarda bir probleme cevap verme yerine yeni sorunlar ortaya koyma fırsatı kişinin eline nadiren geçer. Bununla birlikte klinik bir değerlendirme (*bilan clinique*), bunu yapmak için mükemmel bir bağlam sağlıyor gibi görünüyor ve umarım bu kısa makaledeki olağandışı sayıdaki soru işareti için mazur görülürüm.

Arabistan'ın batıdaki üçte ikilik kısmında, MÖ ilk binyıl ve MS ilk üç yüzyılda çok sayıda anıtsal yazıt ve grafitinin üretildiği iyi bilinmektedir. Yarımada'nın kuzeyindeyse MS III. asırdan sonrasına ait elimize ulaşan son derece az sayıda yazıt bulunmaktadır. Güney'de ise bu, IV. yüzyıldan itibaren gözle görünür biçimde azalır. Yarımada'nın doğudaki üçte birlik kısmında ise yazıt kullanımı genellikle nadir görünmektedir veya küçük bir miktarı keşfedildiğinden bunlardan haberdar değiliz.

Yarımada'nın çeşitli bölgeleri için bu değişikliğin birçok farklı nedeni olmalıdır ve bulunduğumuz zamansal uzaklıktan dolayı bunu çözmemiz neredeyse imkansızdır. Roma İmparatorluğundaki “epigrafik alışkanlığın”¹ yükselişi ve düşüşü üzerine yapılan çalışmalar, belirli bir bölgede yazıt sayısındaki azalma ile oradaki politik, ekonomik veya kültürel seviyedeki düşüş arasında sanıldığı kadar kuvvetli bir ilişki olmadığı konusunda bizi uyarmaktadır. Bu çalışmalar yazıtların sayısındaki değişimleri, olayları taş üzerine kaydetme isteğinin yükselişi veya düşüşünden başka bir şey şeklinde yorumlamamamızı tavsiye ederler.²

“Bakmamız gereken şey bir yaşamın sona ermesi, edilen bir yemin, ya da onurlu bir seçim değil; bu olayların mermer üzerinde abideleştirilmesi kararının bizzat kendisidir. Sonuçta tarihte okuryazar olmalarına rağmen, bunu düşünmeyen birçok insan vardır. Roma imparatorluğunda bile, -az veya çok- farklı zaman ve yerlerde ölümler, yeminler ve kararnameler kayda geçirilmemiştir.”³

Aslında bu iyi bir tavsiye olabilir ancak; özellikle antik Arabistan gibi nispeten bilinmeyen bir alanda uygulamaya koymak kolay değildir. Bu cümlelerin yazarı bile Roma İmparatorluğundaki “epigrafik alışkanlığın yükselişi ve düşüşünü” ancak şöyle açıklamaktadır:

“Sadece okuyucuya dönüklük duygusu diyebileceğimiz şey tarafından kontrol ediliyordu. Bu alışkanlığı sergilerken, insanlar (sadece tahmin yürütebilirim) kendi dünyalarında gelecekte de uzun bir süre var olmaya devam edeceklerini hayal ediyorlardı. Bunu neredeyse daimî ve değerli hatıralar ortaya koyarak yapıyorlardı. Bu sırada kendilerini özel bir medeniyetin üyesi sayıyor ve böyle davranmaktan gurur duyuyorlardı (ya da buna mecbur hissediyorlardı). Daha sonra, isimlerini veya dikkat çekmek için başka herhangi bir iddiayı taş kaydetmeyi çok da önemsememekle, belki de dünyanın kalıcılığı veya önemi hakkındaki şüphelerini ifade ettiler. Muhtemelen böyle yaptılar. En azından burada açıkça çok geniş bir psikolojik değişimin işaretlerini bulabiliriz.”⁴

Bir başka yazar ise şöyle iddia etmektedir:

¹ Bu ifade R. MacMullen, (1982) tarafından ortaya konmuştur ancak şunu da not etmeliyiz ki Mrozek daha öncesinde “la coutume de dresser les inscriptions” (: yazıt yazma geleneği) şeklinde ifadeler kullanmıştır. [Mrozek (1973), s. 113].

² Örnek için bkz.: Mrozek (1973), s. 113.

³ MacMullen (1982), s. 233.

⁴ MacMullen (1982), s. 246.

“Yazıt geleceğe yönelik metniyle, hiç kimsenin onu okuyamayacağı veya koruyamayacağı açık bir şekilde ortaya çıktığında ilk vuruşu yapacaktı.”^{5*}

Şunu hemen itiraf etmeliyim ki Arabistan Yarımadası’ndaki epigrafi alışkanlığının düşüşünü açıklamak konusunda yapılan açıklamalara ekleyebileceğim yeni bir şey bulunmuyor.

Her ne kadar MacMullen “insanların okuryazarlıklarını ortaya koyma alışkanlıklarının onların bu konudaki seviyeleri ile aynı olmadığını...” önemli bir nokta olarak vurgulasa da⁶ yapabildiğimiz ölçüde Arap Yarımadası’ndaki okuryazarlık meselesi ile epigrafik alışkanlık arasındaki ilişkiyi ele almak faydalı olacaktır.

İslam öncesi dönemdeki herhangi bir zaman diliminde, Güney Arap toplumlarının herhangi birinin nüfusu içindeki okuryazarlık oranı bilinmemektedir. Özel kişilerin ismini taşıyan yazıtların sayısı, yazarların okuryazarlığının bir göstergesi değildir, çünkü metinler muhtemelen deneyimli kâtipler tarafından ustaca nakşedilmişlerdi.

Peter Stein, Orta ve Geç Sebe dönemlerine ait ahşap parçaları ile ilgili belgeleri yoğun ve kapsamlı bir şekilde incelediği çalışmasında şu sonuca varmıştır:

Miniskül* metinlerden çıkarılacak kanıtlar antik Güney Arabistan’da yüksek derecede okuryazarlık olduğu varsayımını desteklemez. Aksine, muhtemelen bir kentin ana mabedi etrafında belirli bazı yerlerde (“resmi birimler”) yoğunlaşmış oldukça sınırlı bir yazma geleneğinin çeşitli göstergeleri mevcuttur. Hukuki bir meseleyi kaydetmek veya mektup göndermek isteyen bir vatandaşın, probleminin profesyonel bir yazar tarafından yazılması için buraya gitmesi isteniyordu.⁷

Ayrıca, şimdiye kadar incelenen Orta ve Geç Sebe dönemlerine ait ahşap parçalardaki özel mektupların çoğunda, alıcının ikinci, gönderenin ise üçüncü şahıs olarak ifade edildiğini göstermiştir.⁸ Bu, kesinlikle üçüncü şahısların ilgili mektupların yazılmasında yer aldığını ortaya koymaktadır. Çünkü başka biri adına yazan katibin, “yazarın”* söylediklerini farklı bir dil, lehçe veya yazı ile kaydederken ona üçüncü kişi olarak işaret etmesi doğaldır. Dolayısıyla bu, bireysel düzeyde okuryazarlığın çok yaygın olmadığını ya da okuyabilme oranının yazma oranından daha yüksek olduğunu düşündürmektedir.⁹ Öte yandan, Naşân’da¹⁰ korunan mektuplar muhtemelen sadece kâtipler tarafından kaleme alınmıştır. Çünkü yazarların kendisi tarafından yazılmış ve

⁵ Mrozek (1973), s. 118. Epigrafik alışkanlığı “Romalılaşma değerlerine olan inanç” düşüncesi ile bağlayan bir görüş için bkz.: Meyer (1990), s. 74, benzer görüşler için bkz.: MacMullen (1982) s. 238.

* L’inscription qui par son texte s’adresse à l’avenir devait être la première frappée lorsqu’il se révélerait d’une façon nette que personne ne la lirait ni la rotègerait. [Metnin orijinalinde bu alıntı Fransızca yapılmıştır. (çev)]

⁶ MacMullen (1982), s. 237.

* Bitişik ve küçük el yazısı tarzı (çev).

⁷ Stein (2005), s. 185, n. 21, ayrıca Stein’in baskıdaki eserindeki tartışmalara bakınız.

⁸ Stein’in ‘Die Frage der Identität von Absender und Schreiber eines Briefes’ bölümüne bakınız. (baskıda). Münih koleksiyonundaki Orta ve Geç Sebe dönemine ait ahşapları yayınladığı birinci cildin giriş bölümünün bir taslağını bana gönderdiği için Stein’e çokça minnettarım.

* “Yazar” ifadesi ile kâtime, ilgili metni yazması için başvuran kişi kastedilmektedir (çev.)

⁹ Alıcının mektubu yardımsız okuyabilmesi muhtemeldir ancak “yazar” yazmak için bu hizmete gereksinim duymuştur. Bu gibi farklı okuryazarlıklar için bkz.: Macdonald (2005).

¹⁰ Antika pazarlarında görülen ahşapların üretildiği merkezin bugünkü el-Sevda denilen yer olduğu düşünülmektedir. Bkz. Stein (2005), s. 183, 188; Stein (baskıda).

gönderilmiş olsalardı böylesi bir arşivde yer almaları, dolayısıyla günümüze ulaşmaları mümkün olmazdı.

Buna karşılık, Güney Arap yazısı ile kazınmış çok sayıda grafiti, en azından belirli bir bölgede ve belirli dönemlerde yazma kabiliyetinin, hiç olmazsa temel düzeyde, nispeten yaygın olabileceğini düşündürmektedir. Bununla birlikte, neredeyse tamamen isimlerden oluştuğu için, bu grafitiler konuşulan ya da yazılan dil ve yazarları hakkında bize hiçbir şey söylememektedir. Bir alfabe öğrenmek çok zor değildir ve tutarlı bir metin yazma ya da gerçekten bir metni okuma yeteneğine sahip olmayan birçok insanın isimlerini kazıyabilmiş olması mümkündür.

Okuryazarlığın varlığı ya da yokluğu konusunda Himyerîler'in oldukça ilginç bir örnek oluşturduğu düşünülmüştür. Özgün bir biçimde Beeston, Sebe dilinin Himyerîlerin asıl dilleri olmadığını ileri sürmüştür.¹¹ Aslında Robin de onların Sebe'yi fethetmelerinden önce yazıtlarının Kataban dilinde olduğunu belirtmiştir.¹² "Güneş tanrıçasına övgü" olarak bilinen MS I. yüzyıla tarihlendirilen ve daha önce bilinmeyen bir dilde el-Kâniye'deki bir kayaya nakşedilmiş şiirin keşfinin ardından Robin bu konudaki inancını şu şekilde ifade etmektedir: "*Himyerîler konuştukları dille değil Sebe dilinde yazdılar,*"¹³ "*bir hipotez olarak da [...]şiir ya Himyerîlerin MS I. yüzyılda konuştukları ya da buna benzer bir dilde kazınmıştır [...]*"¹⁴ şeklinde tahmin yürütmektedir. Bu birçok ilginç sorunun doğmasına sebep olmaktadır. Eğer Himyerîlerin konuştuğu dil yazılı bir dil değil ise onlar mahkemelerinde, ordularında ve yönetimlerinde hangi dili kullandılar? Acaba mahkeme ve ordunun dili Himyerîce ancak yönetimin dili Sebece miydi? -Buna benzer yetersiz bir durum Abdülmelik reformlarından önce Emevî mahkemelerinde yaşanmıştır-. Ya da acaba mahkeme yazılı bir yönetim olmadan Himyerîce konuşuyordu da Sebece sadece prestijli yazıtlarda kullanılmak için mi canlı tutuluyordu?

Neyse ki bu cevaplanamaz sorular, parlak bir analizler silsilesinde¹⁵ kanıtları tamamen farklı ve daha ikna edici şekilde yorumlayan Peter Stein'in çalışmaları ile anlamsız hale gelmiştir. O, Himyerî yazı dili olan "geç Sebe dönemi dilini" (Himyerîlerin MS III. yüzyıldan VI. yüzyıla kadar yazılı dilleri) Himyerîlerin anavatanı olan güneydeki dağlık kesimlerin Sebe lehçesi olarak ele almaktadır. Yazar ikna edici bir biçimde geç Sebe dilindeki yazıtları, konuşulan tamamen yabancı bir dilden bazı sokuşturmalarla standart ve kusursuz (Orta dönem Sebe dili) bir Sebece oluşturma girişimleri olarak gören hipoteze karşı çıktı. Bu durumda orta dönem Sebece'ye tezat olarak belirli özelliklerin tutarlı kullanımı yerine konuşulan (sözlü) dilin çok ve çeşitli reflekslerinin görülmesi gerektiğini belirtmektedir. Bu nedenle örneğin eğer belirlilik takısı [*marife* (çev)] "hn- "konuşulan

¹¹ Beeston (1981), s. 179.

¹² Robin (1996), kol. 1216. O, bu dili bir yazılı prestij dili olarak kullandıklarını düşünmektedir. Peter Stein kişisel konuşmalarımızda Kataban yazıtlarının Sebe özellikleri ile dolu olduğunu ve bunun da onu hazırlayanların Sebe dilini konuşanlar arasından olduğunu gösterdiğini belirtmiştir. Kendisine bu katkısı için minnettarım.

¹³ Robin (2001), s. 519, n. 39.

* "*les Himyarites n'écrivaient pas la langue qu'ils parlaient, mais le sabéen.*" [Metnin orijinalinde bu alıntı Fransızca yapılmıştır. (çev)]

¹⁴ Robin (2001), s. 519, ayrıca bkz.: (1991a), s. 90, (1996) kol. 1216 - 1217 ve (2007). Ben Robin'in bu hipotezini benimsemiş ve kısmen geliştirmiş bulunmaktayım, bkz.: Macdonald (1998), s. 181; (2000), s. 30-31.

¹⁵ Stein (2003) s. 6-7; (2004), s. 229 - 232, 235 - 240.

Himyerî dilinin bir özelliği olarak kabul edilirse (Kâniye ilahisinin dilinde olduğu gibi) bu neden geç dönem Sebe yazıtlarında görülmemektedir? Oysa olumsuz d' (erken dönem Sebe dilindeki 'l yerine) bu metinlerin sabit bir karakteristiğidir.¹⁶

Stein'in Sebe dili üzerindeki tarihsel lehçe-coğrafya çalışması önceden kabul edilenden daha ikna edici ve detaylı bir resim sunmaktadır.¹⁷ Yine de bazı problemler hala devam etmektedir. Eğer Sebe dili Himyerî hakimiyeti boyunca kuzey, orta ve güney Sebe [dilinin hâkim olduğu bölgelerde (çev.)] bölgelerinde konuşulmaya devam ettiyse neden ortadan kalktı? Herhalde yöneticinin değişmesi -Habeşliler ve ardından İranlılar- halkın dilinin değişmesi üzerinde bir etki etmiş olamaz. Aslında Habeşli yöneticiler hala Sebe dilinde yazıtlar dikeyorlardı. Şu var ki bunu, o dilin yaygın olarak okunuyor oluşundan ziyade muhtemelen Yemen'in meşru yöneticileri oldukları düşüncesini vurgulamak için yapıyorlardı. Tüm bunlar çerçevesinde şu soru akla gelebilir: Kataban ve Hadramevt krallıklarında hangi dil konuşulmaktaydı?

Yemen'in bütün bölgelerine sürekli artan bir Arap göçünün, aşamalı olarak Arapçanın yerel dilleri ortadan kaldırmasına sebep olduğu açık bir cevaptır. Sebe dili mahkeme ve yönetim dili olarak Habeş istilasına ve İran'ın Yemen'i işgaline kadar resmi yazıtların çoğunun dili olarak hayatini sürdürmüş olabilir fakat nüfusun gittikçe artan bir oranı Arapça konuşuyor olmalıdır. Halihazırda bunun doğru olup olmadığının ya da ne ölçüde doğru olduğunun sağlamasını yapacak bir bilgi elimizde bulunmuyor. Ancak Robin, Reydânî olarak isimlendirilmesini teklif ettiği MS VI. yüzyıla ait yazıtlarda "*Sebe dilinden alınmış morfolojik bir yapı ile Arapçayı okuduğumuzu*"^{18*} belirtmektedir. Bu, Arapça konuşanların Sebe dilini kusursuz yazmak konusundaki sürekli artan başarısız denemelerini ya da Yemen'deki bazı Arap lehçelerinin kökenini oluşturan bir tür yazılı ve sözlü Arapça ve Sebe dili melezi bir dilin oluştuğunu varsaymıyor mudur?

Kuzey ve Orta Arabistan'a dönersek iki önemli soru ile karşı karşıya kalırız: Antik Kuzey Arap alfabeleri neden kullanılmadı ve Arapçanın yazılı bir dil haline gelmesi neden bu kadar uzun sürdü?

Arapçanın, çeşitli diller ve komşu lehçelerde yazılmış bu kadar çok yazıtın bulunduğu bir bölgede uzun süre sözlü olarak kalması konusunda pratik bir neden görünmemektedir. Eski Arapça ile yazılmış az sayıdaki örnek (yazıt), eğer istenirse bunun mükemmel bir biçimde yapılmasının mümkün olduğunu göstermektedir. Ancak Antik Kuzey Arapçası (Ancient North Arabian: ANA) ve Antik Güney Arapçası (Ancient South Arabian: ASA)¹⁹ kullananların aksine

¹⁶ Stein (2004), s. 6-7; ve kendisiyle kişisel konuşmalarım.

¹⁷ Benim Himyerîlerin konuştukları (bu Kâniye ilahisinin dilidir) ve yazdıkları (Sebe dili) dilin farklı olduğu fikri üzerine temellendirdiğim teorilerimin [örn. Macdonald (1998) s. 181] açıkça terk edilmesi gerektiği ortaya çıkmıştır. Yine de bu şiiri daha ziyade yazılı olmayan bir dilin (şiirsel ya da belagat temelli) alışılmadık bir ifadesi olarak gören ben ve benim gibilerin hipotezlerinin hala savunulabilir olduğunu düşünmekteyim.

¹⁸ Robin (1996) kol. 1216.

* "on croit souvent lire de l'arabe avec un habillage morphologique tiré du sabéen". [Metnin orijinalinde bu alıntı Fransızca yapılmıştır. (çev)]

¹⁹ Bu kavramların tanımları için bkz.: Macdonald (2000), s. 28-37; eski Arapça için (2000), s. 48-50 ve (2008b), s. 464- 466.

eski Arapça konuşanlar arasında çok özel durumlar ve amaçlar hariç kendi dilleri ile yazıt kazımak konusunda genel bir isteksizlik hakimdir. Yemen'deki Araplar kendi dillerini Karyetü'l-Fav'da olduğu gibi ASA alfabesi ile çok kolay bir şekilde yazabilmişlerdir. Orta ve Kuzey Arabistan'da eski Arapça konuşan bedeviler ise çeşitli ANA alfabelerinden habersiz olabilirler. Çünkü gerçekten onlardan çok azı konuştuıkları eski Arapçayı yazmak için bu alfabeleri kullanmıştır.

Karyetül Fav'daki²⁰ eski Arapça yazıtların paleografik olarak MÖ I. yüzyıla tarihlendirilmeleri doğru ise eski Arapça konuşanlar kesinlikle ANA ve ASA ile yazanlar ile çağdaşırlar. Aslında eğer Robin'in Ghoneim AfO 27, 1980, Abb. 10 yazısını MÖ III. yüzyıla tarihlendirmesi doğru ise yazıttaki ismi " 'l " (the ' (â) 'l hñkt) belirlilik (*marife*) ekini içeren bir sosyal gruba/kabileye yapılan atıf daha erken tarihlerde bile bu bölgede eski Arapçanın var olduğuna işaret etmektedir.²¹

Böylece şu anlaşıyor ki MÖ III. yüzyıldan itibaren eski Arapça konuşanların istediklerinde dillerini yazmak için çokça fırsatları ve bunu yapmak için kullanabilecekleri çokça alfabe seçenekleri vardı. Ancak görünürde onların çağdaşlarının yazıt yazma düşkünlüklerine kıyasla çok az sayıda yazıt bıraktıkları gerçeği en azından "neden" sorusunu akla getirmektedir. Eğer tahmin edildiği gibi Arapça konuşanların geneli bedevi idiyeler, onlar da ANA grafitilerini kazıyan çağdaşları gibi yalnızlık sıkıntısını gidermek için kendilerini avutacak şeylere ihtiyaç duyacaklardı.²² O zaman neden elimizde binlerce sayıda, örneğin ANA alfabesini kullanan grafitiler yok? Elbette ANA alfabeleriyle kazınmış grafitilerin büyük çoğunluğu, sadece isimlerden oluşmaları sebebiyle dilsel olarak bilgi verici değildir. Bu yüzden teorik olarak bunların bir kısmının eski Arapça konuşanlar tarafından kazınmış olabileceği mümkündür. Fakat isimlerden fazlasını barındıran oldukça az sayıdaki yazıt, eski Arapça olarak tanımlanabilecek unsurlar içermektedir. Kısallıkları dikkate alındığında bu yazıtlar ANA lehçeleri konusunda şaşırtıcı miktarda bilgiyi barındırmaktadırlar.²³

Muhtemelen eski Arapça konuşan şehir sakinlerinin de geride bırakmış olduğu yazıt malzemesi aynı oranda düşüktür. Karyetü'l-Fav'daki yazıtların tamamı yayımlanmadan da buradaki 'Igl bn Hf'm mezar kitabesinin bu şehirdeki eski Arapça için net ve yegane (*unique*) bir örnek olduğunu da bilemeyeceğiz.²⁴ Ancak Hicr ve Dedan gibi diğer vadilerdeki eski Arapça

²⁰ Bu 'Igl bn Hf'm yazıtıdır. Tarihlendirme için bkz.: Robin (1991b), s. 115; Macdonald (2008b).

²¹ Bu kabilenin gerçekte hangi dili konuştuğuna bakmaksızın, bu topluluk adına yazılan yazıtın Arapça belirlilik (*marife*) eki kullanılan bir formda oluşturulmasından daha önce eski Arapça bölgede var olmalıdır. Robin bu metinde 'l *marife* ekine örnek olacak bir başka örneği *l-lt* ifadesinde bulmaktadır. Bu ifadenin Arapça'daki "*lillâh* = *li-Allah*" ifadesindeki gibi "*li-llat* (= *li- Allât*)" olduğunu düşünmektedir. [Robin (1991b), s. 114]. Ancak bu anakronik bir argümandır. Çünkü MÖ III. yüzyıldan bir kullanımın 900 yıl sonrasına -İslami döneme kadar- kanıtlanmamış olan bir formla benzer olduğunu varsaymaktadır. *Lt* putu Safaî yazıtlarda en çok yakarılan tanrıçadır ve Semud B yazıtlarında da bir genel isim 'lt (= "bir tanrıça") ile birlikte bulunmaktadır. Diğerleri ise daha nadir görülen h (n)-'lt (= bir tanrıça) puttur ve Herodot'un bahsettiği antik kuzey Arabistan bölgesindeki put 'Alûlât'ın karşılığıdır.

²² Bkz. Macdonald (2005), s. 79-91.

²³ ANA hakkında bilgi için bkz. Macdonald (2004), Safaî yazı ile kazınmış metinlerdeki eski Arapça malzeme için bkz. (2000), s. 50, 51; (2008b), s. 471, 2.3.3.

²⁴ Bu yazıt konusundaki en elverişli bilgi için bkz. Robin (1991b) s. 115-116. Eski Arapça dilinde olduğu düşünülen diğer yazıtlar için bkz. Macdonald (2000), s. 54-55; (2008), s. 470-472.

konuşanların neden Nemara ve 'İgl bn Hf'm mezar kitabelerinde olduğu gibi tamamen kendi dillerinin yerine Dedanca ve Aramca yazmayı denediklerine şahit oluyoruz? Yeni binyılla birlikte Arap göçmenler Güney Arabistan'da okuryazar bir topluluğa ya da daha yazılı bir formda ve halka ait yazıtların çok fazla olduğu bir kültüre katılıyorlardı ve bu yazıtların alfabesi Arapçanın ses yapısını yansıtmak için oldukça uygundu. Bütün bunlara rağmen şimdiye kadar Yemen'de eski Arapça bir yazıt bulunmamıştır. Görünüşe göre yegâne net örnek Kahtan ve Kinde Arap kabilelerinin "başkenti" Karyetü'l-Fav'dan elde edilmiştir.²⁵

ANA alfabeleri ortadan kalkınca²⁶, Teyma'da MÖ VI ya da V. yüzyılın bir döneminde, yerel ANA yazısının epigrafik olarak kullanılması da durdu. Bunun sebebi muhtemelen Nabonidus'un etkisi ile Aramca'nın prestijli bir yazı dili ve alfabe olarak bölgede varlık göstermeye başlamasıdır. Dûme'de şimdiye kadar elimizde, görünüşe göre yerel bir alfabe²⁷ ile yazılmış tarihsiz sadece üç grafiti ve Nebâti alfabesi ile yazılı yazıt ve grafitiler bulunuyor. Bu yüzden yerel bir alfabenin ne ölçüde yaygın biçimde kullanılmış olabileceğini açıklamak için elimizde bir yol bulunmuyor. En karmaşık durum, şu anda güvenilir bir kronolojiye²⁸ sahip olmadığımız, ancak ANA alfabelerinin herhangi birinde en çok anıtsal yazıtın yanı sıra birçok grafiti bulunan Dedan'dır. Burada Main dilinde yazıt ve grafitilerin yanında az miktarda Aramca grafiti de bulunmaktadır. Niçin sorusunu bir yana bırakın şu anda Dedan yazısının ne zaman terk edildiğini bile cevaplamak imkansızdır. Şu var ki çölde başlıca kullanılan alfabelerle (Safaî, Hismaî ve Semûdî A, B ve C) yazılmış grafitilerde olduğu gibi bunlarda da Hristiyanlığa yönelik bir atfın olmadığını biliyoruz. Şu anda "çöl alfabelerinin" neden ortadan kalktığı da bizim için bilinmez bir şeydir.

Robert Hoyland aşağıdaki senaryoyu ileri sürmektedir:

[...] [Yarımadanın güneyinden gelen Arap kabilelerinin] büyük çaplı göçleri birçok anlaşmazlık, yer değiştirme ve asimilasyona yol açacaktı. Kadim kabile gruplarının yenileri içine dahil olması ya da geleneksel yerleşim yerlerinden ayrılmaları ve yeni lehçelerin ortaya çıkması bu zaman diliminde [yani MS III. yüzyıl] eski Kuzey Arap yazıtlarının sona ermesine kısmen bir açıklama olabilir. Güneyli birçok Arap kabilesi Arapça konuştuğundan bu dilin popülaritesi arttı. Müslüman yazarların daha sonra ortaya koydukları gibi asıl kuzeyli Araplar, Araplaşmış Araplar (Arabu'l-mütearribe) haline geldiler.²⁹

Burada çokça şüpheli varsayım bulunmaktadır. Birincisi güneyli Arap kabileleri tarafından konuşulan Arapçanın ve ANA yazıtlarının dili konusundadır. Birincinin [Arapça (çev)] ikincinin [ANA(çev)] aleyhine "popülaritesinin artması" için birbirleri açısından karşılıklı ve yeterince anlaşılmaz olmaları gerekir. Gerçek ortamda örneğin bugünkü Suriye'deki bedevi form ile San'a'da konuşulan Arapça arasında büyük bir fark olduğunu düşünmek zordur. Yani net bir ayrım vardır ancak karşılıklı anlaşılmayı engelleyecek kadar değildir. İkinci olarak bu değişimin Kuzey Arabistan yazıtlarının kesilmesini nasıl açıklayabileceğini anlamak da zordur. Lehçedeki değişim muhtemelen dilsel meselelere ilgi duyanlar ve kuvvetli hafızalı olanlar hariç çoğu

²⁵ Bkz. Macdonald (2000), s. 50.

²⁶ Bkz. Macdonald (2008a).

²⁷ Bkz. Macdonald (2000), s. 33, 65, no. 31.

²⁸ Bkz. Macdonald, (baskıda)

²⁹ Hoyland, (2001), s. 236.

konusmacılar için fark edilemeyecek ölçüde yavaş olacaktır. Bu yüzden konuştukları dil ile yazmaya alışık olanlar muhtemelen bunu yapmaya devam edeceklerdir. Bunu yaparken kullandıkları dilin atalarınınkinden başka olduğunu fark etmeyecek ya da önemsemeyeceklerdir. Üçüncü olarak Arabu'l-mütearribe'yi ANA lehçelerini konuşan ve yazan kişiler olarak tanımlamak ve Arabu'l-âribe (asıl Araplar) ve Arabu'l-mütearribe (Araplaşmış Araplar) arasındaki ayrımın lehçeler üzerine -ya da bunu yazıyı kullanıp kullanmamak şeklinde ileri götürmek- bina edildiğini ima etmek, gelişigüzel ifade edilmek yerine detaylıca tartışılması gereken bir iddiadır ve bana göre doğrulanması zordur.

En azından MS V. yüzyılda (belki daha erken) Arapların ana sanatsal faaliyetinin ve kimliklerini taşıyan şeyin sözlü şiir olduğu gerçeği, bana yazının kullanılmasına dair bir tabu olduğunu düşündürmüyor ancak bu, okuryazar olmamak konusunda bir övünçün varlığına engel değildir. Hafızanın gelişmişliği ve kullanımına dair övünç ile yazıya güvenmemek şeklinde bir karşıtlık birçok toplumda yaygındır. Tuaregler bunun modern dönem örneğidir. Onların olağanüstü zengin bir sözlü kültürleri vardır ve en azından son döneme kadar bir şeyi yazma istekleri yoktur. Kültürün sözlü olması esastır ve kendi yazı sistemleri olmasına rağmen yazıyla iletişim kurmak ya da kendi kültürlerini yazıya geçirmek isteği kelimenin en basit anlamıyla yoktur.³⁰ Bana öyle geliyor ki aynı şekilde Gassânî ve Lahmî saraylarında oluşan şiirler de yazıya geçirilmedi; tamamen sözlü olarak kaldı.

Elbette bu, yazının başka amaçlar için kullanılmayacağı anlamına gelmez. Bir kez daha Tuaregler ile Berberice konuşanlar arasında bir kıyaslama yapmak faydalı olacaktır. Bir sözlü kültürdeki [sözlü kültüre sahip olmakla duyulan (çev)] övünç, bu kültür mensuplarının grafiti ya da eğlence amaçlı kendi yazı sistemlerini (Tifinag) kullanmalarına ya da (kendileri ya da başkaları için) yazılı Arapça ve Fransızca'yı pratik amaçlar için kullanmalarına engel olmaz. Aslında yazılı olmayan Berberi lehçelerindeki metinleri Arap alfabesini kullanarak yazmak eski bir gelenektir. Benzer biçimde yazılı Arapçanın da imparatorluk dahilinde yayılmış ve hicretin üçüncü on yılından itibaren kullanılan aksan işaretlerinin genel olarak anlaşıldığı bir sistem halinde el yazısı ve abidevi formda gelişebilmesi için İslam öncesinde çok yoğun biçimde kullanılmış olması gerekir.³¹

Arap yazısı ile yazılmış çok az sayıdaki İslam öncesi yazıt -hepsi Suriye-Ürdün bölgesinden ve VI. yüzyıla aittir- Arapça yazmanın -her ne kadar resmi yazıtlarında Yunanca kullansalar da- Gassânîler döneminde gerçekleştiğini düşündürmektedir. Bilhassa MS 528'e ait Useys Dağı'nda bulunan ve buraya Gassânî kralı Hâris tarafından gönderilen bir kişiye ait küçük ve görünürde önemsiz grafiti, yazının bölgede geniş bir yayılım gösterdiğini düşündürmektedir. Bütünüyle göz

³⁰ Bu konuda Galand-Pernet'in (1998) muhteşem kitabına bakınız. Modern milliyetçilik ve devlet baskısının getirdiği değişimler konusunda özellikle 29-31. sayfalara bakınız. Bilhassa şu ifadelerine dikkat ediniz: "Yazma bilgisinin atalardan devr alındığı Tuareg toplumunda edebi metinlerin tamamen sözlü olarak kalması bir gerçektir. Yazı ise metinlerin tespitinden daha başka sosyal işlevlere sahiptir (s. 30) ve "mevcut durumda, entelektüel çevrelerin dışında, gerçek bir değişiklik olsa bile, edebi eserlerin intikali hala büyük ölçüde sözlüdür" (s. 30-31). [Metnin orijinalinde bu alıntı Fransızca yapılmıştır. (çev)]

³¹ Grohmann'da (1996) yer verilen Hicri 22'den sonraki tarihlere ait papirüslere bakınız.

ardı edilecek bir varsayım olmasa da³² bu adamın profesyonel bir kâtip olduğuna dair elimizde bir işaret yoktur. Ancak, eğer böyle ise onun Useys Dağı gibi bir uç garnizona gönderilmesi gerçeği bu noktada kralın onu buraya göndermesine degecek, yapacağı çokça işin -örneğin harekât emirlerini yazmak- olduğunu düşündürmektedir. Bu da Gassânî yönetimi ve ordusunda mutad yazı geleneğinin varlığını düşündürmektedir.

Buna ek olarak Hicr ve Petra arasında Ümmü Cezayiz [جبل أم جذايز (çev)] Dağı'ndan, Kuzeybatı Arabistan'da yazının grafiti formunda devam ettiğine dair kanıtlara sahibiz.³³ Bunların bir kısmı MS V. yüzyıla tarihlendirilir ve Arapça öğeler barındırmaktadırlar. Kullanılan yazı ise Nebâtî ve Arap yazısı arasındaki geçiş dönemi yazısıdır. Bu grafiti, Nebâtî alfabesinin, bu bölgede ve/ya da bu yolu kullananların yaşadıkları bölgelerde geniş bir biçimde kullanıldığını güçlü bir şekilde düşündürmektedir. Aslında çok sayıda insanın mürekkep ile yazması bir dilin gelişmesi için ön şartlardan biridir.³⁴ Bu grafitilerin Aramca yapısına Arapça kelimelerin girmiş olması, bağımsız bir yazılı dilin (Aramca) kullanımından sözlü dilin (Arapça) kullanımına doğru bir intikalin olduğunu düşündürmektedir. Ancak daha fazla kanıt ve araştırma bunun çok sıradan bir görüş olduğunu ortaya koyabilir.

IV. yüzyılın sonlarından en erken VII. yüzyılın sonlarına kadar Batı Arabistan, Yakın Doğu'daki herhangi bir yere kıyasla en yoğun yazıt geleneğinin olduğu bir bölge olmaktan, bunun giderek nadirleştiği bir bölgeye evrilmiştir. ASA alfabesi ile Güneybatı'da yazının azaldığı ya da ortadan kaybolduğunu kesin bir şekilde söyleyemeyiz. VI. yüzyılın ortaları itibariyle tarih kaydı bulunan anıtsal yazıtlar³⁵ ve grafitiler³⁶ açık biçimde kesilmiş görünmektedirler. Yazının bozulabilir malzeme üzerinde yaygın biçimde kullanılması da mümkündür.³⁷ Şu var ki artık halka ait yazıtlara yoğun biçimde rastlamak mümkün değildi. Ancak erken İslami dönemde ASA

³² Yazının kötü bir şekilde yazılması tek başına bu kişinin bir kâtip olmasına karşı delil olamaz ancak bu sadece onun daha önce keskin bir bıçakla bazalt üzerine bir yazıt yazmamış olduğunun işareti olabilir.

³³ Bu alan ilk olarak Dr. Ali Ğabbân tarafından keşfedilmiştir. Bölgedeki yazıtlara dair giriş tarzında bir baskı Ziyîb'de (2002) bulunabilir. Tam baskı ise Ali Ğabbân ve Leila Nehmé tarafından hazırlanmaktadır. Bu metinlerin az bir kısmı bitişik yazı formundadır; hatta çok az kısmı da Arapça öğeler barındırmaktadır.

³⁴ Bkz. Macdonald (2003), s. 52, 54, 56. Yeri gelmişken bitişik ve küçük yazılan (miniskül) ASA yazısının [Ryckmans'ın (2001) önerdiği gibi] anıtsal yazıdan ahşap üzerine kazınan yazılarda yer aldığı şekline doğru gelişimini tasavvur etmenin zor olduğunu düşündüğümü belirtmeliyim. Harflerin basit, oldukça düz, abidevi şeklini kazımak; daha karmaşık, oldukça kavisli ve eğimli miniskül formunu kazımaktan kesinlikle daha az zahmetli ve çabuk olmalıdır. Ve eğer ahşap, kişilere ait ya da katiplerin yazdığı metinler için kullanılan tek malzeme ise o zaman miniskül tarzı yazıyı geliştirmek için bir etki söz konusu olmamış olur. Miniskül yazının özellikleri bana onun yumuşak malzeme üzerine mürekkeple yazılan kapsamlı bir yazıya evrildiğini düşündürmektedir ve bu, bütün dönemlerde ahşap üzerine kazıma tekniği ile beraber devam etmiştir. Yani ahşaplar üzerinde gördüğümüz açık paleografik gelişim gerçekte yumuşak malzeme üzerine mürekkeple yazılan yazıya dair bazı "anlık görüntüler" serisidir.

³⁵ Bu ciltte Robin tarafından sunulan oldukça faydalı yazıtlar listesine bakınız. Burada en son yazıt Himyerî takvimi ile 669 yılına aittir. (MS 559/560).

³⁶ Robin, içerisinde İslami isimler bulunan ASA yazısıyla yazılmış iki grafiti yayımlamıştır. Bkz. Robin (1991c), s. 134. Ancak ben bunların otantikliği konusunda biraz şüpheliyim. ASA harfleri ile tekrarlanan bir ismin olduğu bir Arap-İslam yazıtının Necran yakınlarında Naslat al-Uliya'da olduğu rapor edilmiştir ancak yalnızca Arapça metin resimlenmiştir. [Bkz. Kabawi vd. (1996), s. 59 (Arapça) / s. 71, (İngilizce) 31 A nolu yazıt.]

³⁷ Ancak miniskül yazı ile yazılmış şimdiye kadar bilinen en son yazıt MS 522 yılına aittir. [Bkz. Stein (baskıda)].

yazısının bir hatıraya dönüşmesi [yazının bozulabilir malzeme üzerinde geniş biçimde kullanılmaya devam ettiği fikrinin (çev)] şu an tam tersini düşündürmektedir.

Birkaç yıl önce yazıt kazımanın Kuzey-Batı Arabistan'da V. yüzyıldan sonra tamamen durduğu söylenebilirdi. Buna mukabil Ümmü Cezâyiz Dağı keşfi, ANA yazısının açık biçimde ortadan kalkmasının bölgedeki yazı faaliyetlerinin tamamen durduğu anlamına gelmediğini göstermiştir. Ancak şunu söyleyebiliriz ki henüz künhüne vakıf olamadığımız sebeplerden ötürü ANA yazısının taşlar üzerine kazınması durmuştur. Yine de Nebâtî yazı, Aramca ve devamında Arapça dillerinde yazı faaliyeti devam etti ve bu kullanım yazıda kapsamlı gelişmeleri üretecek ölçüde yoğun ve yaygın olarak gerçekleşti. Şimdi şunu diyebiliriz: Öyle görünüyor ki Arapça yazı sisteminin gelişmesi tek bir sürecin ürünü değildir; aksine Nebâtî formlardan tam anlamıyla Arapça yazı formuna geçiş yaklaşık olarak eş zamanlı olarak Suriye, Kuzeybatı Arabistan ve muhtemelen Hîre gibi çeşitli bölgelerde gerçekleşmiştir. Geç antik dönemdeki Arabistan, Macmullen'in bu çalışmanın başında alıntılanan şu sözünün mükemmel bir örneğini yansıtır: "İnsanların okuryazarlıklarını dışavurum yolları, onların okuryazarlık seviyeleri ile aynı şey değildir".³⁸ Geç antik dönemde Kuzeybatı Arabistan'da yazıt yazma alışkanlığı azalmış olabilir ancak yazı kullanımının geniş ölçüde devam ettiği açıktır.

³⁸ MacMullen (1982), s. 237.

Kaynakça

- Beeston (A. F. L.). 1981 "Languages of Pre-Islamic Arabia", in *Arabica*, 28/2-3, Leiden, 1981, pp. 178-186.
- al-Dhīyib(S. 'A.). 2002 Nuqūš abal Umm Ğadayid al-nabatīya. Dirāsa tahliliya, Al-Riyā , 2002.
- Forthcom. Die altsüdarabischen Minuskelinschriften auf Holzstäbchen aus der Bayerischen Staatsbibliothek in München. Band 1. Die Inschriften der mittel- und spätsabäischen Periode. 1.Teil: Text.
- Galand-Pernet (P.). 1998 Littératures berbères. Des voix. Des lettres, Paris, 1998.
- Grohmann (A.). 1966. Handbuch der Orientalistik. I. Abteilung. Der Nahe und der Mittlere Osten, Ergänzungsband II. 1. Halbband. I. Arabische Chronologie. II. Arabische Papyruskunde, Leiden, 1966.
- Hoyland (R. G.). 2001 Arabia and the Arabs from the Bronze Age to the coming of Islam, London, 2001.
- Kabāwī ('A. B.), Khān (M. K. H.), al-Zahrānī ('A. 'A.) *et alii* 1996 "Comprehensive Rock Art and Epigraphic Survey (Southern Region, Wadi Dawyūzyıl-Najran). Sixth Season 1411 A.H./1990 A.D.", in *Atlal*, 14, Riyadh, 1996, pp. 55-72 [English] / pp. 45-61 [Arabic], pp. 24-32.
- Macdonald (M. C. A.). 1998 "Some Reflections on Epigraphy and Ethnicity in the Roman Near East", in G. Clarke, D. Harrison (eds), *Identities in the Eastern Mediterranean in Antiquity. Proceedings of a Conference held at the Humanities Research Centre in Canberra 10-12 November, 1997* (Mediterranean Archaeology, 11), Sydney, 1998, pp. 177-190.
- Macdonald (M. C. A.). 2000 "Reflections on the linguistic map of pre-Islamic Arabia", in *Arabian archaeology and epigraphy*, 11, Munksgaard, 2000, pp. 28-79.
- Macdonald (M. C. A.). 2003 "Languages, Scripts, and the Uses of Writing Among the Nabataeans", in G. Markoe (ed.), *Petra Rediscovered: Lost City of the Nabataeans*, New York-Cincinnati, 2003, pp. 36-56, 264-266 (endnotes), 274-282 (references).
- Macdonald (M. C. A.). 2004 "Ancient North Arabian", in R. D. Woodard (ed.), *The Cambridge Encyclopedia of the World's Ancient Languages*, Cambridge, 2004, pp. 488- 533.
- Macdonald (M. C. A.). 2005 "Literacy in an Oral Environment", in P. Bienkowski, C. B. Mee, E. A. Slater (eds), *Writing and Ancient Near Eastern Society. Papers in Honour of Alan R. Millard* (Library of Hebrew Bible-Old Testament Studies, 426), New York-London, 2005, pp. 49-118.
- Macdonald (M. C. A.). 2008a "The Phoenix of Phoinikēia. Alphabetic reincarnation in Arabia", in J. Baines, J. Bennet, S. Houston (eds), *The Disappearance of Writing Systems: Perspectives on Literacy and Communication*. 2008.
- Macdonald (M. C. A.). 2008b "Old Arabic (epigraphic)", in K. Versteeg (ed.), *Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics*, Leiden, 2008.

Macdonald (M. C. A.). in press "Towards a re-assessment of the Ancient North Arabian alphabets used in the oasis of al-'Ulā", in *Arabia Archaeology and Epigraphy*, in press.

Meyer (E. A.). 1990 "Explaining the Epigraphic Habit in the Roman Empire: The Evidence of Epitaphs", in *Journal of Roman Studies*, 80, London, 1990, pp. 74-96.

Mrozek (S.). 1973 "À propos de la répartition chronologique des inscriptions latines dans le Haut-Empire", *Epigraphica*, 35, Bologna, 1973, pp. 113-118.

Robin (C. J.). 1991a "Les langues de la péninsule Arabique", in C. J. Robin (dir.), *L'Arabie antique de Karib'il à Mahomet. Nouvelles données sur l'histoire des Arabes grâce aux inscriptions* (Revue du monde Musulman et de la Méditerranée, 61/3), Aix-en-Provence, 1991, pp. 89-111.

Robin (C. J.). 1991b "Les plus anciens monuments de la langue arabe", *ibidem*, pp. 113-125.

Robin (C. J.). 1991c "Les écritures de l'Arabie avant l'Islam", *ibidem*, pp. 127-137.

Robin (C. J.). 1996 "Sheba. 2. Dans les inscriptions d'Arabie du Sud", in J. Briend, E. Cothenet, H. Cazelles, A. Feuillet (dir.), *Supplément au Dictionnaire de la Bible*. t. 12 (fasc. 70), Paris, 1996, col. 1043-1254.

Robin (C. J.). 2001 "Les inscriptions de l'Arabie antique et les études arabes", in *Arabica*, 48, Leiden, 2001, pp. 509-577.

Robin (C. J.). 2007 "Himyaritic", in K. Versteegh (ed.), *Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics*. II, Leiden, 2007, pp. 256-261.

Ryckmans (J.). 2001 "Origin and evolution of South Arabian minuscule writing on wood", in *Arabian archaeology and epigraphy*, 12, Munksgaard, 2001, pp. 223-235.

Stein (P.). 2003 *Untersuchungen zur Phonologie und Morphologie des Sabäischen (Epigraphische Forschungen auf der Arabischen Halbinsel, 3)*, Rahden/Westf., 2003.

Stein (P.). 2004 "Zur Dialektgeographie des Sabäischen", in *Journal of Semitic Studies*, 49, Oxford, 2004, pp. 225-245.

Stein (P.). 2005 "The Ancient South Arabian minuscule inscriptions on wood a new genre of pre-Islamic epigraphy", in 'Ex Oriente Lux'. *Jaarbericht van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap*, 38, Leiden, 2005, pp. 181-199.

Stein (P.). in press "Zum Schreib- und Schulbetrieb im antiken Südarabien", in S. Weninger (ed.), *Epigraphik und Archäologie des antiken Südarabien. Internationale Tagung anlässlich des 70. Geburtstags von Prof. W. W. Müller vom 26. bis 27. September 2003 in Marburg, Wiesbaden*, in press.